

TÜRKİYE'DE LAİKLİĞİ GEREKTİREN NEDENLER

İBRAHİM OLGUN

Sayın Başkan, Türk Tarih Kurumu'nun
Sayın Yöneticileri, Sayın Dinleyicilerim

Huzurlarınızda bugün Sayın Başkanımızın buyurdıkları gibi çok çetin; fakat çok konuşulmuş, tartışılmış bir konu üzerinde durmaktan sevinç duyuyorum. Özellikle böyle karakişin müstesna bir gününde her türlü güçlülere katlanarak teşrifinizden ötürü son derece duyguluyum. Ve sizlere en içten şükranlarımı sunarım.

Bu konferansın konusunun bugüne değin çeşitli yönlerden işlendiğini biliyorum. Bu konuda yazılmış pek çok yazıların, yapıtların, çalışmaların bulunduğu da farkındayım. Fakat bugün devrimlerimizin üzerinden elli yıl geçmiş olmasına karşın, hala bu konularda çeşitli anlayış ve yorumların bulunması, beni böyle bir konuşmaya zorlamış bulunmaktadır.

Bugüne değin çevremden aldığım izlenimler, okuduğum yazılar, bu konunun her zaman üzerinde durulmayı gerektiren, ciddi ve ulusumuz ve ülkemiz için hayati bir önem taşıdığına beni inandırmıştır. Hayatidir; çünkü Türkiye'nin varlığı ya da yokluğu, uygar bir ulus olması ya da olmaması, bu konunun anlaşılmasına ve uygulanmasına bağlıdır.

Bu nedenle konu aslında güncelliğini yitirmemiştir ve bu gidişle de yitirmeyecektir. Ama, konuşmanın sonunda da belirteceğim gibi bunun bir içtihat, görüş ve nokta-i nazar konusu olmasına, herkesin kendine göre bir ahkâm çıkarmasına da izin verilmeyecektir.

Özetle bu konuyu niçin seçtim? Türkiye'nin temel konusu olduğu için.

Ziya Gökalp Türkçülük konusunda düşünmüştü.

Bunu İslamcılık ve batıcılıkla uzlaştırarak yapmak istiyordu ve diyordu ki, Türkçülük, Türk ulusunu yükseltmek, demektir. Bu biraz yoruma olanak tanıyan bir tanımdı. Atatürk, bir strateji adamı olarak, ulusu için tartışmasız bir amaç saptamıştı. "Türk ulusunu

çağdaş uygarlık düzeyine getirmek". Atatürk, bir karar adamı bir strateji adamı olarak, bütün olguları olanakları inceleyip çağdaş uygarlık düzeyine varmanın yolunu saptamıştır. Amaç belli, strateji belli, yol belli, yol pozitif bilime yapışmak. Pozitif bilimden yararlanmak, onun verilerinden sonuç alabilmek için asılsız inançlardan, önyargılardan kurtulmak gerekir. İnsan kafasına musallat olan düşüncelerinden uzaklaşmak, bağımsız bir kafa ile düşünmek gerekir. Vicdanı besleyen içten bir dinsel inancı tasallut olarak kabul etmiyorum. Zaten laiklik de imanı yaşatmak, kişilerin inançlarına saygılı olmaktır.

Laiklik, genellikle tanımlandığı gibi dünya işleriyle din işlerini birbirinden ayrı tutmaktır. Bunun daha açık tanımı dinsel duyguları ve inançları çeşitli çıkarlara araç yapmaya engel olmaktır.

İnsanlık tarihinin başlangıcından beri dinle ilgili bir sınıf ya da zümre lâhûtı ve ilahi güçlerden yararlanarak dünyayı yönetmek iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Laik, Latince *laicus*, din sınıfının dışında halka ait olan, anlamını taşımaktadır. Halkın yani ayrıcalığı olmayan insanların bir yönetim biçimi. Kendilerini Tanrıyla kul arasında ayrıcalıklı bir yerde varsayan insanların yönettiği bir toplum değil. Dinsel kurallardan güç alarak yönetilen toplumlara biz teokratik toplum diyoruz. Teokratik süreç, insanlık tarihinde yüzyılları kaplamış, İnsanlara çok kötü acı ve karanlık günler yaşatmıştır. İnsanlar din adına giyotine, ipe verilmiş, ya da ateşe atılmıştır. Bütün bu cinayetler din adına Tanrı adına yapılmıştır.

Ben konuşmanın konusunu şöylece sermiş olayım:

Türk ulusu çağdaş bir ulus olmak zorundadır. Çağdaş olmak için hatalar, her çeşit bağımsızlıkların etkisinden kurtarılmalıdır. "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" prensipi benimsenmelidir. Tanrı ile kul arasına hiçbir güç, hiçbir bahaneyle girememelidir. Din, insanlar arasına sevgi, saygı, yardım, iyi niyet gibi duyguları geliştirmelidir. Soylu ve yüce duyguları uyanık tutmalıdır.

Din pozitif bilime yani laboratuvardan, deneyden gelen bilime düşman olmamalıdır. Din, hoşgörülü olmalıdır. Hoşgörünün olmadığı yerde bilim hiçbir biçimde gelişemez. Din, dolayısıyla din adamı kendi sınırını belirlemelidir.

Din güçlüden yana, yazıya karşı değildir. Zulme araç olamaz.

Bir cümleyle özetlemek gerekirse, kişi nasıl düşünürse, nasıl kabul ederse ve inançları sonucu nasıl ibadet ederse, Tanrısına ne biçim yönelirse yönelsin, bu davranışlarından ötürü kimseye karşı sorumlu olmayacaktır.

Oysa tarih boyunca gördüğümüz örnekler, insanoğlunun kıskıvrak bağlandığını, dinin politikaya araç edildiğini, pozitif bilime karşı olarak anlatılmak istendiğini kanıtlar niteliktedir.

Atatürk teokratik bir toplumu, laik bir toplum durumuna getirebilmek için hangi aşamalara başvurmuştur?

Bize göre laiklik devriminin ilk adımı 3 Mart 1924 günü çıkarılan üç dört maddelik bir yasa aynı gün onu izleyen kısa fakat içerikli yasalarla atılmıştır. Tüzedede birlik sağlanacak, mahkemeler birleşecek, aynı nitelikteki yasaları aynı niteliklere sahip kişiler uygulayacaktı. Tevhid-i Tedrisat Kanunu (öğretimi birleştirme yasası) aynı gün kabul edilmişti. Milli Eğitim Bakanlığınca laik esaslara göre yönetilecek, denetlenecek, anayasanın istediği tipte çağdaş, cumhuriyete, devrimlere bağlı kuşaklar yetiştirilecek. Bir yanda medreseler skolastik eğitim, öbür yanda modern okullar pozitif eğitim yapsın, böyle bir şey olamazdı. Dinsel hizmetleri görmek üzere, o günkü deyimiyile yalnız hademe-i hayrat denilen din görevlilerini yetiştirmek üzere meslek okulları açılabilirdi. Fakat üzümlere belirtmeliyiz ki, günümüzde bu durum kötüye kullanılmıştır. Kimi politikacılar, halk avcılığı yaparak, İmam - Hatip okullarını amaçlarından saptırmışlar, bunları laik orta öğretime karşı kullanarak İmam - Hatip lisesi dedikleri okulları yüksek öğretime kaynak yapmışlar. Bu okulları üniversitelere kaynak yaptıkları gibi, Harp Okuluna da burayı bitiren öğrencilerin girebilmesi için direnmişlerdir. Aslında din görevlilerini yetiştirmek için açılan İmam - Hatip liselerinden çıkanlardan yüzde onu bile din hizmetleri yapmamaktadırlar. Böylece, hem öğretim birliği yasası çiğnenmiş oluyordu, hem de çocuklarımız onların deyimiyile din lisesine, dinsiz liseye gidenler olarak ikiye bölünüyorlardı.

Yine aynı gün çıkan önemli bir devrim yasası da halifelik kaldırılmasını sağlayan yasa idi. Devlet yönetiminde peygamberin halifelik pozisyonunu kullanarak, bir üstünlük sağlamak isteyen, aslı esası olmayan bu kurumun kaldırılması da yukarıda belirtilen nedenlerle zorunlu olmuştu. Bu kurumun dinimizle uzaktan yakından

bir ilişkisi yoktur. Ancak, her dönemde yönetimi elinde tutan kişinin gücünü arttırmak için bir araç olmaktan ileri gitmemiştir.

Bugün hâlâ daha halifelik kurumunun dinsel bir kurum olup olmadığını tartışanlar var toplumumuzda. Oysa bu kanunun kabul edildiği 1924 Meclisi, pek çoğu medreseden icazetli, tanınmış din adamlarından oluşuyordu. Bunlar dini sorunları bütün tartışmalarıyla, kil ve kâl rivayetlerini, tüm ayrıntılarıyla biliyorlardı. Örneğin, Seyyit Bey'in halifelikle ilgili yapıtına bir göz atacak olursak, ne denli derin bilgisi olduğunu, soruna ne denli derin bir vukufla eğildiğini görebiliriz. Urfalı Saffet efendi (Şeyh Saffet) nin sözlerini zabıt ceridelerinden okursak gerçeklerin ta kendisini öğrenebiliriz. Bugün yine bu sorunları hiç bilmeyen kimi bağnazlar, halifelik kurumunu hortlatmanın gereğinden söz etmek cüretini kendilerinde buluyorlar.

Tarihle, hadiselerle kanıtlanabilir ki peygamberimiz, hiçbir kişiyi kendinden sonra halife yapmamıştır. Hatta ilk Halife Ebubekir'e ölmezden önce ancak kendisi namazı kıldıramayacak kadar ağırlaştığı zaman, yanında halka namaz kıldırılmasını söylemiştir. Bu davranışı: "Bu, bana en yakın saygın bir kişidir. Benden sonra ona uyarmanız, bunu ben de onaylarım" biçiminde yorumlanabilir. Ve hepimizin bildiği gibi Ebubekir de yine seçimle işbaşına getirilmiştir.

Halifeliğin geçirdiği aşamaları Atatürk de tarihsel kaynaklara dayanarak en sağlam bir biçimde Meclis'te anlatmıştır. Bize göre bu konuşma her yönden büyük bir anıt ve son derece bilimsel, önemli bir belge olarak değerlendirilmelidir.

3 Mart 1924 günü yasalardan bir başkasıyla da Evkaf ve Şer'iyeye vekilliği kaldırılmıştır. Bu tarih, devrim tarihimiz için son derece önemli bir tarihtir. Çünkü o gün Türk devletinin en önemli sorunları çözülmeye başlanmıştır.

Günümüzde dinin nasıl bir gelişme çizgisine geldiğinden haberi olmayanlar, bu konudaki ağızdan dolma bilgileriyle çoktan bir sonuca bağlanmış sorunları sanki ilk kez ele alınmışçasına tartışmaya yelteniyorlar. Aslında bunlar hiçbir şey bilmemektedirler.

Laiklik tarihsel bir zorunluğun sonucudur. İlerleyen zamanla dinsel yargılara yeni bir genişlik tanıma zorunluğunun sonucudur. Keşke bu zorunlar olmasaydı da insanlar, Müslümanlar, Asr-ı saadeteki (Peygamber çağı) gibi ahlaksal bir yaşam içinde bulunsalardı. Anlatıldığı gibi kurtla kuzu, birbirine zarar vermeden aynı yer-

de kalabilselerdi. Keşke din adına her yerde ve her zaman bunca cinayet işlenmeseydi de hayallerde yaşatılan ve özlem duyulan bir dünyada yaşayıp gitseydik. Tarih bize bunun olanaksızlığını kanıtlamış bulunuyor.

Ülkemizde laikliğin uygulanmasıyla neler kazanılmıştır. Sayısız kazançlarımızdan birkaçını anımsatalım: Vicdanlarımız esenliğe kavuşmuştur. Artık hiç kimse, Tanrı adına istediği gibi asıp kesemiyor. Tanrı ile kul arasına kimse giremiyor. Herkes istediği zaman istediği yerde, istediği gibi ibadetini yapabilmektedir. Kimse kimseyi dinsel inançlarından ötürü kınayamıyor, horlayamıyor. Din politikaya araç yapılamıyor. . . . Pozitif bilimlere bid'attir diye kimse saldıramıyor. Bağımsız düşünceye saygı gösteriliyor. Din, müteâl (yüce) bir gerçek olarak kişilerin vicdanlarında yer alıyor.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde hatta daha sonra uzun süre laikliğin bu sonuçlarından hiçbir ödün verilmemişti. Ancak, çok partili döneme gireceği sırada halk avcısı yöneticiler ve politikacılar, geçmiş dönemi de kötüleyerek, devrimin bu en önemli rüknünü soy-suzlaştırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Yine insanların vicdanlarına musallat olmaya başlamışlar, yine mezhep kavgalarını kışkırtmışlar, yine öğretim birliği yasasını ve anayasayı hiç çekinmeden çiğnemişlerdir.

Şimdi sırası gelmişken İslam kurallarından, bunların oluşmasından, sonra da bozulmasından söz edelim:

İslamlığın temel taşı, Peygambere yirmi üç yılda gerektiğçe ayet, ayet ya da parça nazil olan Kur'andır. Bunun yanında Peygamber'in Kur'anda belirtilenlerle hiçbir zaman çatışmayan yaşamı ve sözleridir. Hz. Muhammed Kur'anda "üsve-i hasene" (en iyi örnek) olarak gösteriliyor. O halde İslamiyetin ilk kuruluş döneminde Kur'an ve Peygamberin yaşamı bütün toplumsal gereksinimler için yeterli idi. Müslümanlar bu döneme asr-ı saadet derler. İnsanların birbirlerine özveriyle bağlı oldukları, başkalarının çıkarlarını kendi çıkarlarına yeğledikleri, kurtla kuzunun yan yana geçindiği kabul edilen bir dönemdir bu. Ne vakit saf İslamlığa bir dönüş düşünülse Hz. Peygamber çağı anımsanır, o günlerin içtenliği, dostluğu, yakınlığı hayal edilir. Bunlar, kimi koşullarda abartılır, böylece Müslümanlıkta bir Asr-ı Saadet romantizmi canlanmış olur. Bu romantizm, Müslümanlara bir coşku ve bir huzur verir.

Dinsel yaşamın amacı, asr-ı saadete dönmektir. Hz. Muhammet sağlığında site savaşları küçük küçük gazalar yapmış büyük fetihler yapmamıştı. Asıl sorunlar, Hulefâyı Râşidin ve ondan sonraki dönemde ortaya çıkmıştır.

Peygamber kendi koşulları içerisinde ayetlere aykırı düşmeyecek biçimde belli bir davranış içinde bulunurdu. Bu nedenle büyük güçlükler yoktu, kimi durumlar olsa dahi, Hz. Muhammet, hoşgörülü, geniş görüşlü bir kişiliğe sahip olduğu için, koşullara göre sorunu uygun ve iyi bir biçimde çözümlerdi. Gerekliğinde yanıldığını anlarsa önceki kararını değiştirebilirdi.

Ortaya çıkabilecek komplikasyonlara karşı önceden ya da vaktinde önlemler alır, hiçbir çapraşıklığa yer vermezdi.

Dünya işlerinde halkı zaman zaman kendi hallerine bırakır, onların deneylerine ve buluşlarına önem verirdi. Bunun için bir örnek vermek isterim:

Bir gün adamın biri Medine’de bir hurma dalını buduyormuş. Peygamber bunu görünce, “O dalı kesme, gölge yapıyor” demiş. Tabii adamcağız da Peygamber’in buyruğuna uyarak dalı budamaktan vazgeçmiş. Ertesi yıl ağaç beklenen ürünü vermemiş. Bunun üzerine adam: “Ya resulallah, sen kesme dedin, kesmedik ama, beklediğimiz ürünü de alamadık” demiş. Hz. Peygamber o zaman şu yanıtı vermiş. “Siz dünya işlerinde benden daha bilgilisiniz.” Sahih-i Müslim. Yani sen yine bildiğin gibi hurma dallarını kes, demiş oluyor.

Hz. Muhammet, çeşitli sorunlarla karşılaştığında iyi ve doğru kararlar verilsin, toplumun gereksinimleri karşılansın, diye içtihâda karşı çok hoşgörülü bir tavır takınmıştır. Müslümanların aralarında uygar bir biçimde tartışıp doğru bir sonuca varmalarını istemiştir. “Ya benim ümmetimin bir sorun karşısında fikir dalaşmalarına düşmeleri, genişlik ve ferahlık yaratır” demiştir. Namık Kemal bunu: “Bârîka-ı hakikat müsadem-i efkârdan doğar” ya da “çıkâr âsâr-ı rahmet ihtilâf-ı re’y-i ümmetten” biçiminde formülleştirmiştir. Hz. Muhammet, dinde çeşitli görüşlerin tartışılarak bir sonuç alınmasına yani, çaba ve tefekkürle bir içtihadı varılmasına o denli önem vermiştir ki, varılan sonuçta yanılana bir sevap, doğruyu bulana da iki sevap verilir, diyecek kadar ileri gitmiştir. Bu da İslamlığın dar bir çember içerisinde sıkışmasını bir kerteye değin önlemiş oluyordu.

Dört halife döneminden sonra dinsel kanıtların kaynaklarına ikisi daha katılmıştır.

Bir müslüman her çeşit sorunu ya 1. kitaba (Kur'an) ya da 2. sünnet (Peygamberin sözleri ve yaşayışı) göre düzenleyecektir. Bu iki ana kaynak toplum gelişip büyüdükçe artık gereksinimlerini karşılamaz olmuştur. Böylece, dinsel kanıtlar (edille-i şer'iyeye) a üçüncü ve dördüncü olmak üzere iki kaynak daha katılmış oldu: 3. Kıyas 4. İcmâ. İslamda kıyas dönemi H. 100-300 yılları arasındadır. Kıyas sorunların çözümünde bir hayli rahatlık sağlamıştır. Fıkıh dilinde kıyas, Kur'anda ve hadiste olmayan her hangi bir konunun, bu iki kaynakta bulunan bir benzerine kıyaslanarak sonuca varmaktır. Bu da insanı çoğu zaman yanılma götürebilir. Kimileri, özellikle başta Mevlâna olmak üzere mutasavvıflar, kıyasa karşı çıkmışlardır. İlk kıyası yapan İblis olmuştur diye bu yöntemi benimsememişlerdir.

Dördüncü kanıt olan *İcmâ-ı Ümmet* ise, Kıyas'a göre daha tutarlıdır. Bir sorunun çözümlenmesinde kıyas da yeterli olmuyorsa, o vakit *halkın yararı, örf ve adetler* gözönünde bulundurularak bir karar verilir. Burada halk oyunun eğilimi dinsel kurallar yerine geçiyor, demektir ki, bu önemli bir aşamadır.

Dinde rahatlık ve kolaylık sağlamak için konulmuş olan *kıyas* ve *ictihat*, kötü ve çıkarıcı ellerde dinin saflığının bozulmasına kitabına uydurma yollarının açılmasına neden olmuştur.

Şimdi aklımıza şöyle bir soru geliyor. Acaba teokratik bir devlet, başarı sağlayabilmiş midir? Ya da uygar ve çağdaş bir devlet olabilmemiş midir?

Geçmişteki örnekler incelendiğinde buna kelimeyle evet, demek biraz güçtür. Belki tek tük kimi iyi diyebileceğimiz örnekler, özveriler, ahlaksal davranışlar gösterilebilir, ancak bunlar beklenen, umulan genel sonuçlar değildir. Din, yönetim ve politikaya karışınca ister istemez Tanrı adına söz söyleyen, karar veren birtakım ayrıcalıklı insanlar sınıfı ortaya çıkacaktır. Batıdaki Engizisyon mahkemelerini yürüten ve günahsız insanları yüce bir varlık adına ateşe atan insanlara benzeyen bir din sınıfı bizde de oluşmuştur. Günün iktidarlarının ve kendilerinin çıkarlarına uygun olarak din adına verdikleri çoğu kararlar, tutuculuğa, gericiliğe hatta acımasızlığa araç olmuştur. Gerçi İslam'da ayrı bir din sınıfı yoktur. Ama çağlar boyunca böyle devlet yönetiminde etkin ayrıcalıklı toplumlar gerçekte

varolmuştur. Her ne denli Cevdet Paşa böyle bir din sınıfının olmadığını, olamayacağını çok inandırıcı kanıtlarla savunmuşsa da, bu savunma tarihsel gerçeklere karşı geçerli sayılamaz. Nerede bir dinsel yönetim varsa orada dinsel bir sınıfın oluşması doğaldır.

Kur'an'da her ne denli: (sizin içinizde Tanrı katında en değerliniz mütteki olanınız yani Tanrı'nın buyruklarına, din yasalarına en çok bağlı olanlarınız) deniliyor ve dine göre herhangi ayrıcalıklı bir bölük insanın olmadığı açıkça belirleniyorsa da, bir din sınıfı, bir ilmiye sınıfı, bütün İslam devletlerinde özellikle Osmanlılarda son derece etkindir.

Bu sınıfın yetişme biçimi, aşama sırası İsmail Hakkı Uzunçarşılı hocamızın yazdığı *İlmiye Teşkilatı* adlı kitabında da en iyi bir biçimde görülüyor. Mekke, Medine, Edirne, İstanbul... kadıaskerlikler ve sonunda şeyhülislâmlık... hep bunlar apayrı bir sınıf olmuş, aşama, aşama yükselmişler, kendi aşamalarına göre devletin yönetiminde çok önemli görevler almışlardır. Müftülerin şeyhülislâmların fetvaları son derece ibret vericidir. Söz gelimi pozitif bilimlerin gelişmesine engel olan fetvaları düşünelim: Batıdan üç yüz yıl sonra bize matbaa geliyor. Kimi insanlar, matbaa dine aykırıdır diye gürültü çıkarmaya yelteniyor. Daha önceki belli bir bölük esnaf geçimini yazı ve kitap-tan sağlıyordu. Elle yazı yazan hattatlar, mürekkep, kalem, kâğıt cilt, tezhip yapanlar... gibi. Matbaa doğal olarak bunların geçimlerine zarar verecekti. Gerçekte matbaa bu işlerle uğraşanlar için bir ekonomik sorun ortaya çıkarıyordu. Fakat her zaman olduğu gibi buna dinsel bir görünüm verilmek isteniyordu. Bu bir kâfir icadıydı. Matbaada kitap basmak caiz olamazdı. Gösteri yürüyüşleri yapıldı, halk kışkırtılmak istendi. Hattatlar, divitlerini, kalemlerini, her çeşit yazı gereçlerini tabutlara koyarak Beyazıt'tan sahaflar çarşısından geçtiler.

Sonunda Padişah'a başvuruldu. Padişah, her vakit olduğu gibi şeyhülislâmdan fetva isteyecekti. H. 1141 (1729) tarihli ve ilk matbaada basılan kitap olan Vankulî Lugatı (Sıhah-ı Cevherî Tercümesi) adlı kitabın başına konulan ve üzerinde "Mucibiyle amel oluna" başlığı bulunan fetva sureti ve buna dayalı padişah buyruğu son derece ilginç ve ibret vericidir:

Sûret-ı Hatt-ı Humâyûn
Sûret-ı Emr-i Şerif
Mûcibince Amel Oluna

Kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân Mektûbî-i Sadr-ı âzâmî hulefâsından Saîd ve Dergâh-ı muallâm müteferrikalarından İbrahim Zeyyede mecdühümâ tevki-i refi-i Hümâyûn vasıl olıcak malûm ola ki çün revâbit-ı devâm-ı kıyâm-ı kavânin-i dîn ve devlet ve zavâbet-ı kıvrâm-ı nizâm-ı mülk ü millet ve zapt rabt-ı tevârih ü ahbâr ve hıfz u harâset-i maârif ve âsâr sebt ve tahrîr-i kutub u sahâif ve kayd u tahrîr-i devâvin-i letaif ile müyesser ve işâat-ı envâ-ı ulûm ve utarît-âsâr-ı funûn teksîr-i kutub ile mukadde iduğı müsellem ve mukarrer olmağla tulu-ı şems-i dîn-i Muhammedî ve zuhr-ı tebâşîr-i subh-ı millet-i Ahmedî Sallablahu tâslâ aleyhi vesellemden beru ulemâ-i dîn-i mübîn ve fuzâla-ı muhakkıkîn kesserahumullahi Teâlâ ilâ Yemi'd - dîn zabt u hımâyet-i âyât-ı Kur'ânniyye ve hıfz u sıyânet-i ahâdis-i nebeviyye ve sâir maârif-i yakiniyye içün tedvîn-i sahâif ve tastîr-i kütüb-i ulûm ve maârif eyleyüb ve keزالik lugât-ı Arabiyye ve Fârsiyye ve maârif-i êliye ve hıkemiyye ve sâir funûn-i cüz'iyye ve havâid-i külliyye zabt ve ifâde ve teallüm ve istifâdesi dahi kütüb ve tahrîr ve tedvîn ve tastîr ile husûl - pezi olmağla neyl-i ucür-ı dünyeviyye ve uhreviyye ve ihraz-ı seâdet-i edebiyye içün te'lif-i kutub-i ilmiyye ve tedvir-i suhuf-i maârif-i cüz'iyyeden dahî hâli olmayub lâkin murur-ı eyyâm ve ihtilâfat-ı edvâr ve e'vâm ile Cengiz-i fitne - engiz ve hülâgu-yı bî-temyiz hurucların ve memleket-i Endülüs'e fecere-i Efrenc istilâsında vesâir vâkı olan kurub ve kıtâl ve harîk esmalarında ekser-i musannefât urza-ı ziya ve telef olmağla elzem memâlik-i İslâmiyyede Kamus ve Cevherî ve Lisanül-Arab ve Vankulû ve kutüb-i tevârih ve müseh-ı Ulûm-ı êliyeden cild ve hacmi kebir olan museh-i lâzıma nâdir ve zümre-i küttâb ve müstensihimin dahi kusür-ı himmet ve rehâvetlerinden mâsî yazmağa rağbet itmeyüb ve yazdıkları nuseh dahi habt u hatadan - hâli olmamağla nedret-i kutub ve sekamet-i nuşeh talebe-i ulûm ve rağabe-i maârif ve funûnun usret ve meşakkatlerine bais ve bâdi olub ve emâl-i senaiyyeden basma san'atı vücûh-ı denânire sikke-i hasene darbı ve rûy-ı sahîfeye migîn-i yemin tab'ı gibi bir nev kitabetden ibâret ve fenn-i basmada husûle gelen kütübün ebârâtı ıyâm ve bir cild kitab yazılmak zahmetiyle basma fenninde nice bir cild kütüb-i sahîha husule geleceği nümâyân olub kalîlu'l - meşakka ve kesiül - menfaa bir san'at-ı mergûbe olduğu mefkûmunı hâvi bir risâle-i beliga te'lif ve ivşâ ve menâfi-i kesîresin ta'did ve ihsâ ve fenn-i mezkûrda sizin mehâretimiz olmağla levâzım ve mesârifin iştiraken görüle tedârik

etmeniz ile eyyam-ı seâdet - iktirâmında bu san'at-ı garibenin ve-rây-ı hafadan mansama-ı zuhurda cilveger olmasıyla âmme-i ehl-i İslâmın ilâ yevmi'l - kıyam istirlâb-ı deavât-ı hayriye - yelerine bâis olmağ için fıkıh ve tefsir ve hadis-i şerif ve kelâm kitaplarından mâadâ lugât ve tevareh ve tıb ve fünüûn-ı hikemiyye ve hey'et ve ana tâbi coğrafya ve memâlik ve mesâlik kitapları basılmak bâbında izn ve ruhsat-ı padişahanemi iltimâs eylemeniz ile risâle-i mezkâre e'leme'l - ulemâ il - mütebahhirin efdalü'l - fudalâr'l - müteverri'in bahr-ı zehhar-ı ulûm şetâ ve yenbû-ı enbû-ı mesâil ve fetvâ ve lâbis-i libas-ı vera'u takvâ hâlâ Şeyhu'l - islâm ve Muftiyyu'l-enâm Mevlâna Abdullah Edâmallahü teâlâ fezailehuya irsâl ve basma san'atında mehâret iddia eden Zeyd, lugat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsali ulûm-ı êliyede telif olunan kitapların huruf ve kelimâtının suretlerini birer galube nakş idüb evrak üzerine basmağla ol kitapların misillerini tahsil iderim dise Zeyd'in bu vechile amel-i kitâbete mübâşeretine şer'ab ruhsat var mıdır? Deyu istiftâ olundukta basma san'atında mehâreti olan kimesne bir musahhak kitabın huruf ve kelimatını kalıba sahihan nakş idüb evraka basmağla zaman-ı kalilde bilâ meşâkka nüseh-ı kesire hasıla olub kesret-i kütüb rakıs-ı behâ ile temellüke bais olur bu vechile faide-i azîmeyi müştemil olmağla ol kimesneye müsaade olunub birkaç âlim kimesneler sureti nakş olarak kitabı tashih için tâyin buyurulur ise gâyet müstahsene olan umûrdan olur deyu iftâ eyledüğünden mâadâ zahr-ı risâlede kalem-i hikmet - tev'emi ile takrız etmekle mevlânâ-yı müşârun ileyhın fetvâ-yı şerifeleri mucibince müsaâde-i hümâyunûn erzânî kılınub ve sûreti nakş olacak buğat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsâli ulûm-ı ekiyyede te'lif olunan kitâblardan sureti nakş olacak kitabı tashih için ulemâ-yı muhakkıkın ve fuzelâ-yı müdakkıkından ulûm-ı şer-ıyye ve fünüûn-ı êliyede mehâret-i kamileleri olan akzâl - kuzatil - müslimin İstanbul kadısı Mevlâna Ishak ve sâbıkan Selânîk Kadısı Mevlana Sahib ve sâbıkan Galata Kadısı Mevlâna Es'ad zeyyedet fezâilehüm ve meşâyih-i kirâmdan kıldvetü'l-ulemâi'l-muhakkıkın Kasım Paşa Mevlevihânesi Şeyhi Mevlâna Mûsâ Zeyyede elmehu memûr ve tayin olunmuşlardır. İndi zikrolunan kütüb-i buğat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsali Ulûm-ı Eliyyede te'lif olunan kitâblardan sûreti nakş olunacak kiyabı Mevlânâyâ mumâileyhine tashih ittirdükten sonra vech-i meşrûh üzere san'at-ı merkumeyi maiyyet ile amel ve

icrâ ve bu vechile kütüb-i mezkürenin teksirine cidd-i evfâ eyleyüb velâkim san'at-ı merkume ile husule gelen kütüb-i sahîha olmak üzere ziyâde ihtimâm ve hâbet u hatâ bulunmaktan be-gayet ittika eylesesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerife i'timâd kılâsız tahrîren fi evâsıt-ı Zilka'de sene tis'a ve selûsine ve mie ve elf bi-mekâmı mahrûseti kostantınıyye

Sûret-i Fetvâyı Şerife

Basma san'atında mehâret iddia eden Zeyd, lugat, mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsâli ulûm-ı êliyyede te'lif olunan kitâbların huruf ve kelimâtı-nın suretlerini bir kalıba nakş idüb evrak üzerine basma ile ol kitâbların misillerini tahsil iderim dise Zeydin bu vechile amel-i kitâbete mübâşeretine şer'an ruhsat var mıdır? Beyan buyruldu.

El - cevab Allahü âlem basma san'atında mehâreti olan kimesne bir musahhah kitabın hurûf ve kelimatını bir kalıba sahîhan nakş idüb evraka basmağla zemân-ı kalilde bilâ meşakka nüseh-ı kesîre hasıla olub kesret-i kütüb rahis-i behâ ile temellüke bâis olur bu vechile fâide-i azîmeyi müstemil olmağla ol kimesneye müsâade olunub birkaç âlim kimesneler sûreti nakş olacak kitabı tashih için ta'yin buyurulu ise gayet müstahsene olan ümûrdan olur.

Ketebehu Abdullahi'l-fakır

Ufiye anhu

Bu belgeyi olduğu gibi vermek istedik. O günün koşulları içerisinde bir zümreyi memnun etmek için hangi yollara başvurulduğunu göstermesi bakımından çok ilginçtir. Yüksek bilimler, âliye tefsîr, hadis, fıkıh, kelâm gibi. Bunlar aslında erbabı tarafından korunmakta imiş. Bunların matbaada basılmasına gerek yokmuş. Ulûm-ı eli'ye (âlet bilimleri), lugat, dilbilgisi, coğrafya, tarih, gökbilim kitapları gibi kitaplar basılabilmiş. Bir süre geçtikten sonra Kur'an'da, tefsir de, hadis de... hepsi basıldı. Niçin o zaman caiz değildi? Sonra niçin câiz oldu? O gün bu konu belli bir sınıfın çıkarlarına karşı idi. Fetva o yolda verildi. Yani, dinsel yargılar bu amaç için kullanıldı. Onun için bu ibret verici belgeyi olduğu gibi verdik.

Şimdi bir de siyasal çıkarlarla ilgili olarak verilen dinsel kararları bir iki örnekle göstermeye çalışalım:

Geçmişte Anadolu'da ya da öbür İslam ülkelerinde birtakım sûfi liderler, şeyhler vardı. Bunların bir kısmı etkinlik kazanmışlar, halk tarafından çok sevilmişlerdi. Yönetimi elinde bulunduranlar, bu ünlü kişilerden her vakit çekinmişlerdir. Onlardan kurtulmak için en kolay yol, onları dinsizlikle suçlamak, şeyhülislâmlardan bu yolda fetva yani, dinsel hüküm almaktı: Sözelimi, XIV. Yüzyılın ünlü coşkulu şairi Seyyit Nesîmî'nin yaşbeg gününde fetva ile derisi yüzülerek öldürülmesi gibi. (Bu konuda uzun bir incelememiz 1970 ve 1971 yılları Türk dili Belleten'inde yayımlanmıştır). Bunlar dini araç yapmak, bu etkin kişileri kâfir, mülhid, zındık, diyerek yok etmek için oynanan bir oyundur.

Başka bir örnek daha verelim: XVI. Yüzyılda İstanbul'da melâmî - Hamzavî şeyhlerinden İsmâil Maşuk adlı bir şeyh vardır. Bu coşkulu kişi, o günün İstanbul'unda halktan ve aydınlardan birçoklarını çevresinde toplamış ve kendine bağlamıştır. İstanbul ve Edirne'de birçok müritleri varmış. Etkisi, askerler özellikle sıpâhiler arasında da epeyce yayılmış. Sonunda H. 935'de on iki müridiyle birlikte Atmeydanı'nda Çukur Çeşme'nin üstünde idam edilmiştir¹. Hem de kimin fetvasıyla? Osmanlı bilginlerinin en önde gelenlerinden, yüzlerce yapıt ve risâle yazmış olan İbni Kamâl'in fetvasıyla. İsmail Maşukî'nin müritleriyle birlikte öldürülmesi üzerine birçok ağıtlar yazılmış, toplum içerisinde birtakım dedikodular, homurdanmalar oluyor. Bunun üzerine İbni Kemâl'in öğrencisi ve ondan sonra şeyhülislâm olan ünlü bilgin, tefsir yazarı Ebussuud Efendi'de bu dedikoduları bastırmak üzere şöyle bir fetva veriyor: Sabıkan katlolunan oğlan Şeyh (İsmail Maşukî) zulmen katlolundu diyen zeyd'e lâzım olur? El-cevap: Anın mezhebinde ise katlolunur. Ebussuud².

Bu fetvaları verilen kişiler, şöyle böyle kişiler değillerdi.

Adları dillere destan olmuş, takva sahibi, dindar, birçok yapıtları olan ünlü bilginlerdi. Fakat, verdikleri pek çok tutarsız, kısıcılığa araç olan bu gibi tutarsızlıklarla dolu fetvalar, önyargısız olan herkesi şaşıratabilecek niteliktedir.

Şimdi bir de hile-i şer-iye konusuna bakalım. Hile ve şer' yani, din ve hile. Bu iki sözcüğün bir arada düşünülmesi kadar insanı

¹ Abdülbaki Gölpınarlı, Melamilik ve Melâmiler, İst. Devlet Mat. 1931. S. 48.

² Fetvâ-yı Ebus - Suud, s. 268 Millet Kütüphanesi.

şaşırtan bir şey olamaz. Faizcilik ve tefecilik İslam dininde hem âyetle, hem hadisle kesin olarak yasaklanmıştır. Kur'anda: "Ribâ (faiz) yiyen kimseler, şeytan çarpan kimse nasıl kalkarsa öyle kalkarlar, bu işte onların (bey tıpkı ribâ gibidir) demeleri yüzünden. Oysa Allah bey'i helâl kıldı, ribayı haram... Ey iman edenler, Allah'tan korkun ve riba hesabından kalan fazlayı bırakın, eğer gerçekten müminlerseniz. Yok eğer yapmazsanız, o halde Allah ve resûlünden mutlak bir harp olunacağını bilin ve eğer tevbe ederseniz resûlmalleriniz sizindir..." (II, 275-279). Hadiste de şöyle deniliyor: "Resûlüllah, riba yiyen, yediren ve bu akdi yazana ve her iki tarafın tanıklarına lânet etti ve bütün bu kimselerin (günahta) eşit olduklarını söyledi, demiştir". (Müslim)

Bu açıklık karşısında işi kitabına uydurarak faiz almışlardır. Bu hile-i şer'iyyeye de muamele-i şer'iyye adı vermişlerdir. Hatta bunu eleştirenler de cezalandırılıyor. Aşağıdaki fetva suretini birlikte okuyalım: "Zeyd, Amr'den bir akçe isteyüb, onun on bir üzerine bin akçe alub Amr kaftanını çıkarub Zeyd'e yüz akçeye sattım, dise Zeyd dahi kabul edüp kaftanı Bekr'e hibe idüb Bekr dahi kaftanı Amr'e hibe eylese bu tarik üzere muamele şer'iyye midir?"

El-Cevâb: Şer'iyyedir.

Suret-i mezkûrede olan ribh haramdır, dise ona nesne lâzım olur mu?

El - Cevâb: Muameleleri sahiha alınacak haram dimemek gerek. (Ebu's - Suud)".

"Mesele: Ba'zı hile-i şer'iyyeler Zeyd, hile Tanrı'yı aldatmaktır, dise ve lâzımgelir?"

El-Cevab: Ta'zî-i belîğ ve teeddî-i iman lâzımgelir.

Ahmet (İbni Kemâl)".

Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğunda da hile-i şer'iyye yoluyla fâizi helâl bir biçime sokmak isteyenleri, "Allah'ı aldatmağa kalkışmak"la suçlayanlar bulunmuştu³. Bunlara karşı da yine önlemler almak İbni Kemal gibi en büyük din adamlarına düşüyordu, daha bunlar gibi öyle dinsel yargılar (fetvalar) vardır ki, çeşitli fetva dergisi-

³ Prof. Ömer Lütfi Barkan, Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel gelişimi, Cumhuriyetin 50. yıldönümü Semineri - Seminere sunulan bildiriler. T. T. K. 1975, s. 72-74.

lerini doldurmuştur. İçlerinden bir oranda ayıklananları günümüzde yeni Türk harfleriyle Ebussuud Efendi'nin fetvaları ve 999 fetva adlarıyla yeni Türk harfleriyle yayımlanmıştır. Bunları bile gözden geçirmek biraz olsun bir fikir verebilir.

Toplumumuza düzen veren bu fetvaların en ilginçlerinden biri de kurtuluş Savaşımız sonrasında yurdu işgalcilerden, vatan hainlerinden, emperyalistlerden kurtarmak için her türlü yoksunluğa göğüs geren, canını dişine takarak savaşan yurtseverleri halifeye, devlete karşı ayaklanmış şakiler gibi diyerek düşmanlarımızın istekleri yönünde verilen fetvalar da hainliği zorunlu kılan çok önemli bir belgedir. Bu belgeyi gelecek kuşakların ibretle okuyup değerlendirmeleri için olduğu gibi vermekte yarar görüyorum:

Fetva-yı Şerife sureti

Sebeb-i nizâm-ı âlem olan Halife-i İslâm Edame'llahu Teala hilâfetahu ilâ yevmi'l-kıyâm Hazretlerinin taht-ı İslâmiyede bazı eşhas-ı şerire ittifak ve itihâd ve kendilerin rüesâ intihâb iderek tebâ-i sâdika-ı Şâhaneyi habl ve tezvîrat ile iğfal ve idlâle ve bilâ emr-i âli ahâlden asker cem'ine kıyam idüp zâhirde askeri iâşe ve techiz behanesiyle ve hakikatde cem'-i mâl sevdâsiyle hilâf-ı şer-i şerif ve mugayir-i emr'i münif bir takım garamat ve vergiler tarh ve tevzi ve enva-ı tazyik ve işkencelerle nasın envâl ve eşyasını gasb ve garet ve bu vechile ibadullahâ zulmü i'tiyâd ve tecrime cesaret ve memâlik-i mahrûsenin ba'zı kurâ ve biladına hücûm ile tahrib ve hâk ile yeksân ve tabaa-i sâdikadan nice nüfus-ı ma'süme-yi kall ve itlâf ve dimâ-ı mahkuneyi sevk ü ırâka itdikleri ve cânib-i emira'l mümininden mansub ba'zı memûrin ilmiye ve askeriye ve mülkiyeyi hod-behod azl ve kendi hem - pâlarını nasb ve merkez-i hilâfet ile memâlik-i mahrûsenin muvâsalat ve münâkalât ve muhaberâtını kat ve taraf-ı devletden sâdır olan evâmirin icrâsını men' ve merkezi diğer memâlikden tecrid ile şevket-i hilâfeti kesr ve tevhin kasd ederek makam-ı muallâ-yı imamete ihânet etmekle tâat-i imâmdan huruc ve Devlet-i Aliyyenin nizâm ve intizâmını ve bilâden âsâyişini ihlâl neşr-i erâcif ve işaa-i ekâzib ile nası fitneye saik ve sâi-i bil-fesad oldukları zâhir ve mütehakkık olan rüesa-i mezburin ile e'vân ve etbâi bâğiler olup dağılmaları hakkında sâdır olan emr-i âliden sonra hâlâ inad ve fesâdlarında ısrar iderler ise mezburların habasetlerinden tathîr-i bilâd ve şerr ü mazarratlarından tahlis-ı ıbad vacib olup nass-ı kerimi

mucibince katl ve kıtalleri meşrû ve farz olu mu? Beyân buyurula.

El-Cevâb: Allahü Teâlâ a'lem olur.

Ketebehü'l-fakir Dürrî-zade
es-Seyyid Abdullah
Ufiye anhumâ.

Bu surede memâlik-i mahrusse-i şâhanede harb ve darbı kudretleri bulunan müslümanlar imâm-ı Adil Halifemiz Sultan Muhammed Vahideddin Hân Hazretlerinin etrafında toplanub mukatele için vâkı' olan davet ve emrine icâbet ve buğat-ı mezburun ile mukatele etmeleri vâcib olur mu? Beyân buyurula.

El-Cevâb: Allahu Teala a'lem olur.

Ketebehü' fakir
Durrî-zade Es-Seyyid Abdullah
Ufiye anhumâ

Bu suretle Halife-i müşarûn ileyh Hazretleri tarafından buğat-ı mezburun ile mukatele için ta'yın olunan askerler mükateleden imtina ve firâr eyleseler mürtekb-i kabîre ve âsım olub dünya'da ta'zır-i şedide ve ukbâda azâb-ı elime müstahak olurlar mı? Beyân buyurula.

El-Cevab: Allahü Teâlâ a'lem olurlar.

Ketebehü'l-Fakir
Durrî-zade Es-Seyyid Abdullah
Ufiye anhumâ

Bu suretde Halife'nin asâkirinden olub da buğatı katl idenler gazi ve buğat tarafından katlolunlar şehid ve musab olurlar mı? Beyan buyurula

El-Cevab: Allahu Tealâ a'lem olurlar.

Ketebehü'l-Fakir
Durrî-zade Seyyid Abdullah
Ufiye Anhumâ

Bu suretle buğat ile muhabere hakkında sadır olan emr-i Sul-taniye itâat etmeyen müslümanlar asım ve ta'zır-i şer'îye müstahak olurlar mı? Beyân buyurula.

El-Cevab: Allahu Tealâ a'lem olurlar.

Ketebehu'l-fakir
Dürri-zade Es-Seyyid Abdullah
Ufiye anhumâ

Burada görüldüğü gibi yurdu kurtarmak için her çeşit özveriye katlanan Anadolu hükümetinin yöneticileri için beş ayrı fetvâ alınmıştır:

1. Müslüman halkı ezdikleri eşkiyalık ettikleri Halifeye itaat-sızlıkta buldukları için bunların öldürülmelerinin din yönünden farz oluşuyla ilgili.

2. Yurtta savaşa gücü yetenlerin ve çağrıya katılması Halifenin çevresinde toplanıp bu eşkiya ile savaşmalarının vacib olduğu.

3. Bu eşkiya ile savaşmaktan kaçınanların büyük günah işlediklerine ve bunların dünyada cezaya ve âhirette azab-ı elime layık olduğuna dair.

4. Vuruşmaya girip de bu eşkiyayı vuranların gazi ve bu eşkiya tarafından öldürülenlerin şehit olacaklarına dair.

5. Eşkiya ile savaş hakkındaki Sultan'ın buyruklarına itaat etmeyen Müslümanlar günahkâr ve şer'i cezaya layık olduklarına dairdir.

İşte o günün İstanbul'undaki emperyalistlerin oyuncağı olan Padişah'la onun kukla hükümeti bu sözde dinsel yargılara dayanarak ulusal direnmeyi durdurmak istemiştir.

Size soruyorum. En son ve en gelişmiş din olarak bildiğimiz Müslümanlık, ülkeyi yabancıların, emperyalistlerin, Türk ve İslam düşmanlarının buyruğuna nasıl terkedilir? Kardeşi kardeşe vurdurmaya nasıl araç yapılabilir? Nasıl vatan hainlerinin yanında, yurt-severlerin karşısında olabilir? Buna akıl erdirmek olanağı var mıdır? O halde açıkça görülüyor ki, din belli bir sınıfın elinde her türlü kötülükleri yapmak için bir araç olmuştur. Kutsal olan dinin ve dinsel yargıların bu kişilerin kötü, ahlâk dışı ve yurt çıkarlarına ters düşen niyetlerine araç olmaktan kesin olarak kurtarılması gereklidir ve zorunludur.

Ancak burada bidatlarla ve pozitif bilim düşmanlığıyla ilgili bir kaç söz söylememiz de gerekecektir.

Bid'at, Hz. Muhammet zamanında olmayan, yapılmayan şeylerdir. Bunlar da bid'at-ı hasene (iyi bid'atlar), bid'at-ı seyyie (kötü bid'atlar olarak ikiye ayrılır. Örneğin, elek, kalbur, çatal kaşık, hatta minare gibi şeyler iyi bid'atlardandır. Ancak, din sınıfı: "Her bid'at dalâlet (sapıklık)tır. Her çeşit sapıklar da cehenneme ulaşır". kuralından hareket ederek ne denli yeni buluş ve insanlığa yararlı neler varsa bunlar hepsi bid'at sınırı içine alınmış ve karşı çıkmıştır.

Söz gelimi dine bağlı halkımızın yüzyıllardan beri okuduğu, dinlediği Birgili Mehmed Efendi'nin *Tarikat-ı Muhammediye adlı bir yapıtı var.*

Bu kitabı okuduğunuz zaman şaşar kalırsınız. Bid'at işleyen inikad bakımından hükmü şöyle: "İtikatta onu öldürmek gebertmek gerekir." (Şeyh Takuyiddin, Zübdetü'l- hakayıt).

Abbasi Halifeliliği döneminde felsefe ve pozitif bilimler büyük ilgi görüyordu. Yunan filozofları hep Arapça'ya çevirtirilmiş ve İslamda rönesans dönemi başlamıştı. Önceleri medreseler pozitif bilimlerin öğretildiği yerlerdi. Jeolojiden tutunuz da fizik, matematik ve astronomiye varıncaya değin bütün pozitif bilimler dinsel konularla birlikte bu medreselerde okutulurdu. Nizamiye medreselerinin programlarında bu bilimlere yer verildiğini öğreniyoruz.

Önceki yıl Sayın Prof. Aydın Sayılı burada verdikleri bir konferansta Ebbeyrûnî'nin günümüzden 900 yıl önce yaptığı fizik deneyleri, enlem boylamla ilgili çeşitli araştırmaları bizlere yansıtılar, enlem boylamla ilgili çeşitli araştırmaları bizlere yansıtılar. Bu örnekleri hepimiz büyük bir hayretle izledik. Fakat ne yazık ki sonraları felsefeye ve pozitif bilimlere karşı düşmanlık ve bağınazlık insan kafalarını körleştiriyor. Hz. Muhammed'in ümmetini bilime özendiren salt ve açık sözleri, sonraları din bilgini geçinen kişiler tarafından saptırılıyor, tümcelerin sonuna "buradaki ilim yararlı ilim demektir" tümcesi eklemek "öbür dünyada yararı olan din bilgisinin kastedildiği belirtiliyordu.

Felsefeye karşı da olumsuz bir tutumla karşı çıkılıyordu. Bir konu açıklandıktan sonra Arapça bir tümce eklenir:

Bütün bu görüşler, felsefecilerin görüşlerine karşıdır.

Felsefeye ve pozitif bilimlere karşı bir medrese doğal olarak halkı ortaçağın karanlık dehlizlerinde dolaştırıracaktı.

Katip Çelebi de yazdığı *Mizamü'l-Hakk* adlı yapıtında H. 1000 tarihinden sonra ortalıkta bilimden bir yakınıyordu. Kendi gününde birtakım kimselerin halkı din adına boşu boşuna uğraştırdıklarını, birbirlerine düşürdüğünü söylüyor. Söz gelişi, Peygamberin anası babası Müslüman mıydı, değil miydi? Müslümanlık Peygambere, kırk yaşına girdikten sonra bildirildiğine göre, bunlara rahmet okunmalı mıydı? Bu incir çekirdeğini doldurmayan sözler uzun yıllar halkı uğraştırmıştı.

Sayın dinleyenlerim, benim yetiştiğim dönemde hatta bugün de dine bağlı bildiğimiz halk neleri tartışıyor acaba?

Aşağı yukarı buna benzer konuları. . .

Başı açık namaz câiz mi, değil mi? kerâhat-ı tahrimiye mi, kerahat-ı tenzihiye mi? filân mescidin imamı çürüyen dişine dolgu yaptırmış. Onun guslû sahih mi, değil mi? Muaviye'ye lanet edilir mi, edilmez mi? Günümüzde adil halife olmadığına göre cuma namazı kılınmalı mı, kılınmamalı mı?

Bu ve benzeri konular, Ülkemizin en uzak köşelerine dek tartışılmaktadır. Bunlar bizi ortaçağın gerisine götürecek anlamsız şeylerdir.

İzninizle birkaç izlenimimi daha sunayım.

Pakistan ve Afganistan birer İslam Cumhuriyetidirler. Pakistan'da bilimsel toplantıların oturumları bile kur'an okunarak açılır. Bizim çocuktan beri bir eğitimimiz var: İster inançlı olalım, ister olmayalım, bir yerde Kur'an okunurken toparlanır, kendimize bir çeki düzen veririz. Ben orada oturumu yöneten Üniversite rektörünün ayak ayak üstüne atmış umursamaz bir biçimde oturduğunu görmüş ve çok yadırgamıştım. Sonra salonda sağımda, solumda oturan İslam ülkelerinden gelen delegelere baktım. Onlar da aynı saygıdan uzak bir biçimde purolarını, sigaralarını tütürüyorlar.

Bu ve benzeri İslam ülkelerinde nereye varsanız, İslamiyetten-şeriattan, İslam birliğinden söz edilir. Aslında dine ve kutsala karşı bu saygısızlık, zora karşı bilinç altında gelişen bir tepkiden başka bir şey değildir.

Dini politikayla karıştıranlar, ister istemez birtakım açmazlara girerler. Ülkelerini yabancıların etkisine terkederler, emperyalistlerin oyunlarına araç olurlar.

Hindistan'da Yenidelhi ile Bombay arasında Dıvband dedikleri bir kasaba var. İngilizler öteden beri din ve fikir özgürlüğü altında burada yetiştirilen son derece bağınaz din adamlarını her yönden desteklerler, onların halkı din adına zehirlemelerinden yararlanmışlardır. Bunların incir çekirdeğini doldurmayan tartışmalarını perde arkasından yönetirler ve böylece halkın uyanmasını engellerlermiş. Yenilik ve ilerleme yanlısı kişileri de bunlar aracılığıyla sustururlar, bir çeşit afaroz ettirirlermiş. Hindistan, Pakistan, Afganistan gibi İslam ülkelerinde bu Dıvband mollalarının yaptıkları tahribatın büyüklüğünü düşünebilmek olanaksızdır. Bu olumsuz etki üzülerək söyleyelim ki bugün de sürüp gitmektedir. İngilizler bu kasabada medreseler kurmuşlar ve din ulemasını yetiştiriyorlar. Bu din ulemasını bütün orta şarka dağıtıyor. Her şey zarar. Kâbil'in ortasında bütün necaseti sürükleyen bir su, orada yüzlerce adam. Yedi yaşında çocuk, kafasına yedi arşın kumaş sarmış, ne kılık belli ne kıyafet. Orada abdest alıyor, gargara, istinşaf, mazmaza onların din deyimiyle. Bunlar yapıyor, mikroba inanmaz. Hadesi kebir, hadesi sagir..... avuç içi kadar olursa diye hâlâ fasl-ı âbâr ne demektir efendim bugün fasl-ı âbâr. Bir leş düşerse bilmem neyin içersine, kedi düşerse yirmi kova, köpek düşerse otuz kova yok böyle şey olamaz. Mikrobun, müspet ilimlerin icat edildiği bir yerde veba mikrobu, kolera mikrobu mikroskopla görülüyorsa rengi beyazdır diye artık bu suyu temiz mi farzedeceğiz? Bu yirminci yüzyılın ikinci yarısında olur mu rica ederim. Hâlâ bunu savunan kafalara hakiki Müslüman, çağdaş Müslüman diyebilir miyiz? Bunların asla ne Müslümanlıkta, ne insanlıkta, ne akl-ı selimde yeri yoktur.

Efendim, bu memlekette pek çok mihraklar, odaklar vardır. Bunlar çalışmaktadır. Bunlarla akılla, mantıkla, insanlıkla hatta her türlü güçle mücadele etmek mecburiyetindeyiz. Ben buraya tecdid-i iman için geldim. Yani bu sözümü tecdid-i iman için yapıyorum. Her şey bu. Karşımızda adam imanımıza tasallut ediyor, beni Avrupa'ya gönderecek diye, bana şunu bilmiyorsun, bunu bilmiyorsun diye. Kendisi namaz surelerinin 10 tanesini bilirse ben her türlü şeye razıyım. Bilmesi de şart değil. Bilmesene ne lazım gelir; fakat din, iman adına konuşuyor. Dindar geçiniyor, alim geçiniyor.

Şimdi Atatürk'ün söylediklerini arz ediyorum. Bir de Dürri-zade'nin fetvasını okuyacağım. Efendim biz biliyoruz Dürri-zade fetva vermiştir. Ne vermiş fetvada. Kendini alim zanneden adamlar

bu fetvanın suretini yazmışlar, bir satırda on tane yanlışı var. Onun bir parça daha doğrusunu okuyacağım ve hangi meselelere dayanarak ne kadar sudan meselelerle memleketi din adına, iman adına, allah ve peygamber adına satmak ister gibi bir hayasızlık gösterdiğini görün.

Her şeyden evvel şunu en iptidai bir hakikat-i diniye olarak bilelim ki, ey Bursa nutkunu inkâr eden kefere, bu nutkun sonundaki cümle Bursa nutkunun ayındır. Evet bu mesele Türkiye'nin hayat ve memmat meselesidir. Varlığı ve yokluğu meselesidir, oraya gelecektir. Her şeyden evvel şunu en iptidai bir hakikat-i diniye olarak bilelim ki, bizim dinimizde bir sınıf-ı mahsus yoktur. Ruhbaniyeti reddeden bu dinin din inhisarını kabul etmez. Mesela ulema, behemahal tenvir vazifesi ulemaya ait olmaktan başka dinimizde bunu katiyetle men eder. O halde biz diyemeyiz ki, bizde bir sınıf-ı mahsus vardır. Diğerleri dinen tenvir hakkından mahrumdur. Böyle telakki edersek kabahat bizde, bizim cehlimizdedir. Hoca olmak için yalnız hakayık-ı diniyeyi halka telkin etmek için mutlaka kisve-i ilmiye şart değildir. Bizim ulvi dinimiz her Müslim ve Müslimeye amme taharrisini farz kılıyor ve her Müslim ve Müslime –kadın ve erkek Müslüman– emmeti tenvir ile mükelleftir. Efendiler, bir fikri daha tashih etmek isterim. Milletimiz içinde hakiki ulema, ulemamız içinde milletimizin bihakkın iftihar edebileceğimiz alimlerimiz vardır. Bunları tenzih ediyor, herkez tenzih eder. Seyit Bey gibi. Börekçi gibi, Şeyh Saffet gibi aydın adamlar, Şerafettin hoca gibi kişiler.

— Hacı Süleyman efendi.

Evet, Hacı Süleyman efendi. Öbür Süleyman efendiye gider diye söylemedim. Efendim. Türkiye'de bir de Süleymancılık mezhebi var biliyorsunuz. Bendeniz daha lise öğrencisi iken bu zatı görmüş idim. İstanbul'da küçücük bir kapıdan bir adam beni götürdü oraya, girdik içeriye. Başu ustura ile tıraş olmuş 18-20 yaşında bir genç, bir tutam sakalı var; bizi içeriye aldı, ikindi namazı vakti. Onların tabiri ile ma halât allah dolu orası. Namaz kılacak yer yok. En arkada durduk. Onun arkasında, derler yarım arşın sarıktan pay bırakırlar, yaşlı 70-80 yaşında ihtiyarlar. Namaz kılındıktan sonra döndü; herhalde bir mev'izede bulunacak, bir nasihat edecek dedim. Bu, dediler meşhur Hacı Süleyman efendidir. Gördüm. Gözlerini kapadı, derisi kemiğine yapışmış, biraz da Moğolumsu

bir adam, bitkin, yaşlı; sene 1937-38. Dedi ki, Kardeşlerim, yakında Hazreti Ömer'in kılıcı bu kâfirlerin kellesini kesecek. Herkez birer kere Azrail yoklamış gibi sıçradılar, allah allah diye bir gürültü geldi. Buna çok yakında muntazır oluruz falan dedi. Ben de çocuk aklımla bu kadar önemli adam boş konuşmaz, dedim, ortalıkta gene bir gürültü patırtı var filan gibi düşündüm. Halbuki safсата dümdüz. İşte Hacı Süleyman. Onu anımsattınız bana. Kadızadeden 16. - 17. asırdan kalma adamlar günümüzde bile İstanbul'da geziyorlar, her türlü söylediğimiz kitapları okuyorlar, ahkâm kesiyorlar. Evliya Çelebi çok komik bir adam, şakacı bir adam, Celâli eşkiyası tutmuş İstanbul'a, Üsküdar'a kadar gelmiş, Orada mezarlar var. Evliya Çelebi diyor ki, bu başı misvaklı, gözü sürmeli, ayağında elli dirhem çetik pabuçlu; hoppa, zirzop, derdnak çelebiler. Kimisi elinde topla top oynar, kimisi gemi maymunları gibi mezar taşlarının üzerine çıkmışlar v.s. Oysa gelen ne? Celali eskıyası. İstanbul'u, makarr-ı hükümeti elde ediyor. Üsküdar'a kadar yaklaşmış. Bunlarda bu kadar bilinç yok; ama hazreti peygamberin babasına salâvat getirilir mi, getirilmez mi? Rahmet okunur mu, okunmaz mı? Müslüman mı, değil mi? Bunlarla uğraşır. Kâtip Çelebi çok büyük bir adam, çok âlim bir adam. Onlarla o kadar güzel alay ediyor ki. Bunlar halkı oyalamak, uyutmak ve bir yandan kendileri yüksek makamlara nüfuz etmek için belli bir propaganda idi. Gene hakşinas bir kişi kendisi şunu söylüyor aynı zamanda. Bu adam "ilim tahsil edin derdi" diyor. Bu sözleri beni etkiledi. İlme bu kadar önem vermem bu Kadızade sayesinde olmuştur, diyor. Bu da çok büyük bir insaf, çok büyük bir ilim adamı karakteri.

Efendiler, hakiki ulema ile dine muzir ulemanın yekdiğerine karıştırılması Emeviler zamanında başlamıştır. Hazreti peygamberin zamanı saadetlerinde, peygamberimizin irtihalinden sonra hulefa-yı raşidin zamanında hep doğrudan doğruya hazreti peygamberin irşadı falan. Şimdi vaktaki Muaviye ile hazreti Ali karşı karşıya geldiler, Sıffin vakasında. Muaviye'nin askerleri kuran-ı kerim'i mızraklarına diktiler ve hazreti Ali'nin ordusunda bu suretle tereddüt ve zaaf husule geldi. İşte şeyler bundan sonra Kuran'ı vasıta ediyorlar. Hazreti Ali'nin elinden hilafeti. . . İşte ilk oyunlar bu dönemde başlamıştır. İhtiras ve istibdatlarını terviç için. Bunların en tipiklerinden bir tanesi de Abdülhamittir. Memleket iyice zaafa düşüp iflasa sürüklendiğı zaman sağ tarafına Şazeli bilmem ne şeyhi şeyh

Zafir efendiyi, Araplardan, sol tarafına Ebül Hüda denilen bir Arap şeyhini, karşıda da Cemalettin Efgani ile kur yapmak suretiyle bütün talebe-yi ulema, cerrarlara, müezzinlere, imamlara ayrı ayrı harçlıklar dağıtmak suretiyle bir askeri arisstokrazi yaratmak, ondan sonra da ulu hakan hazretleri memleketi, Sait Paşa'yı da bilmem kimlerden kurtarmak için Kuran-ı Kerimi mabeyinci İzzet Efendi ile İngiliz sefaretine gönderip, padişahımız öptü Kuranı, abdest aldı sabahleyin meşrika döndü, magribe döndü diye maskaralık yapmak Hep bu. İşte bu ulu hakan memleketi 33 sene böyle idare etmiş. Neyse ameliye haşrolsun, burada kimseyi çekiştirmek istemiyorum. Fakat bugün 20. asır Türkiye'sinde hâlâ daha hilafet özlemi çekmek. Hilafet nedir? Gelin bana anlatın, anlatacak varsa. Bana anlatmayın, erbabına anlatın. Bunun hakkında yazılan eserleri okuyun. Bütün eserlere, bütün incelenek şeylere tam bir örtü çekilmiş, ondan sonra kör dövüşü gidiyor memlekette. Böyle bir şey olmaz, böyle maskaralık olmaz.

Şimdi asıl sonunu söylüyor. Atatürk büyük bir vukuflla, tarih bilgisiyile ve tarihi yalnız bilmek değil, kullanarak, değerlendirerek bunları ifade etmiştir. "Eğer onlara karşı benim şahımdan bir şey anlamak isterseniz derim ki, ben şahsen onların düşmanıyım. Onların menfi istikamette atacakları bir hatve yalnız benim şahsi imanıyla değil, yalnız benim gayeme değil, o adım benim milletimin hayatı ile alakadar, benim milletime karşı bir kasıt, benim milletimin kalbine havale edilmiş zehirli bir hançerdir. Benim ve benimle hem fikir arkadaşlarımin yapacağı şey mutlaka ve mutlaka o adımı atanı tepelemektir. Şüphe yok ki arkadaşlar, millet birçok fedakârlıklar, birçok kan pahasına en nihayet elde ettiği umde-i hayatiyetine kimseyi tecavüz ettirmeyecektir. Bugünkü hükümetin, meclisin, kanunların, teşkilât-ı esasiyenin (anayasanın) mahiyet ve hikmeti hep bundan ibarettir". İşte devrim stratejisi burada. "Size bunun da fevkinde bir söz söyliyeyim. Farzı mahal eğer bunu temin edecek kanunlar olmasa, bunu temin edecek meclis olması öyle menfi adım atanlar karşısında herkez çekilse ve ben kendi başıma yalnız kalsam yine tepeler ve yine öldürürüm". Bunun lamı cimi yok. Bursa nutkunu söylememiştir falan. İşte Bursa nutku sana. Ankara nutku var, Konya nutku var. Daha bu mahalde aynı şeyler. Bu nedir? Din düşmanlığı mı? Bu din sevgisidir. Dini madrabazlıktan, dini yalandan dini fakiri, yoksulu ezmekten kurtarmak için bir araçtır.

Son olarak Şeyhülislâm Dürriyade Abdullah Efendinin Mustafa Kemal ve arkadaşları hakkında verdiği fetvayı okuyacağım.

Sebeb-i nizam-ı âlem olan halife-i İslam edam allahü teala hilafetihi ila yevm'ül kıyam hazretlerinin taht-ı velâyetinde bulunan bilâd-ı İslamiye bazı eşhas-ı şerire ittifak ve ittihad ve kendilerine rüesa intisab ederek teb'a-yı sadıka-yı şahaneyi hiyel-i tevizat ile iğfal ve idlâl (Mustafa Kemal ve arkadaşları bütün insanları hile ve tevizat ile aldatıyorlarmış) ve bila emr-i âli ahaliden asker cem'ine kıyam edip zahirde askeri işe ve techiz bahanesiyle ve hakikatte cem-i mal sevdasıyla hilafî şerri şerif ve mugayir-i emr-i münif bir takım garamat ve vergiler taraf ve tevizif ve envayı tazyik ve işkenceler ile nasın (halkın) enval ve eşyasını gasp u garet (çalıyorlar) ve bu vechile ibadullaha (allahın kullarına) zarar, zulmü itiyat ve tecrime cesaret ve memaliki mahrusenin bazı kura ve biladına (köyler ve kentlerine) hücum ile tahrip ve hâk ile yeksan ve tebayı sadıkadandan nice nüfus-u masumeyi katl ü itlaf ve dimağ mahkumeyi serk ve irake ettikleri ve canib-i emirül mü'mininden (halifeden) mansup memurin-i ilmiye ve askeriye ve mülkiye hod be hod azil ve kendi henpalarını nasp ve merkez-i hilafet ile memaliki mahrusenin muvasalat ve münakalât ve muhaberatını katl ve tarafî devletten sadır olan evamirin icrasını men ve merkezi diğer memalikten tecrit ile şevket-i hilafeti kesri tevhiye katlederek makam-ı mualla-yı imamete ihanet (yüce önderlik makamına) etmekle itaati imamdan huruç ve devlet-i âliyenin nizam ve intizamını ve bilâdın asayişini ihlal için neş-i eracih ve işaa-yı ekazip ile (bir takım yalan şeyler uyduruyorlar. Memleketi kurtarmak için söyledikleri şeyler hep yalan) nası fitneye sait ve sai-i bil fesat oldukları zahir ve müteakkik olan rüesa-yı mezburin ile avam ve etba-ı bagiler olup (eşkiyalar) dağılmaları hakkında sadır olan emr-i âli'den sonra hâlâ inat (dağılmalarını ihtar ettik bunu ayete uydurmak istiyor. Ayetin manasını şimdi söyleyeceğim, hiçbir alakası yok) ve fesatlarında ısrar ederlerse mezburların habasetlerinden tahrib-i bilâd ve şerr-i mazarratlarından tahlil-i ibâd vacip olup nass-ı kerimi mucibince katl ü kıtalleri meşru ve farz olur mu beyan buyurula.

El cevap: Allahütealâ alem olur.

Şimdi dayandıkları ayet şu. Hucurat suresinin 9. ayetinde. Eğer müminler, iki parti birbirleriyle çekişirlerse hemen aralarını bulup barışsın. Eğer onlardan biri diğerine tecavüz ediyorsa, siz tecavüz

eden partiye karşı o allahın emrine dönünceye kadar savaşın. Şimdi burada müminler birbiriyle savaşmıyorlar ki. Yani uydurmacılığın bu kadar seviyesizi, bu kadar yalanı olamaz.

Bu suretle halife-yi müşarünileyha hazretleri tarafından kudretleri bulunan Müslümanlar imam-ı âdil halifemiz Sultan Vahidettin han hazretlerinin etrafında toplanıp, mukatele için vaki olan davet emrine icabet ve bugat-ı mezburin (adı geçen eşkiya ile) mukatele etmeleri vacip olur mu beyan buyurula?

El cevap: Allahüalemler olur.

Halife-yi müşarünileyha hazretleri tarafından bugat-ı mezburin ile mukatele için tayin olunan askerler mukateleden firar ve emtina eyleseler mürtekb-i kebir (büyük günah) işlerler mi ve günahkâr olup, dünyada tâzir-i şedide (şiddetli cezalandırma) ve ahirette de azab-ı elime müstahak olurlar mı beyan buyurula?

El cevap: Allahütealaalem olurlar.

Bugat ile muharebe hakkında sadır olan emr-i sultaniye itaat etmeyen Müslümanlar atil (?) ve tazir-i şedideye müstahak olurlar mı beyan buyurula?

El cevap: Allahüalemler olurlar.

Şimdi efendim, din adına verilmiş, bizim Kurtuluş Savaşında, milletimizin varlık ve yokluk savaşında, ayetleri yalandan isad edip de ta müftüyü sakaleyn makamına oturmuş, allah, peygamber adına söz eden bu adamların bu fetvaları ile hareket edildikten sonra bu sistem devam eder mi, yürür mü? Daha binlerce misali, bu memleketi satıncaya ihanet edinceye kadar bu derece yürür mü? Yürümez. Gitmezdi ve Atatürk bunun en kesin teşhisini verdi. Bugün çağdaş medeniyetin düzeyine doğru yol almak istiyoruz; fakat parazitlerden imkân bulursak. Bunun için hiçbir zaman korkmamak lazım. Bunların bir silahları vardır. Bunlar, cihad farzdır üzerimize derler. Herşeyi cihada sokarlar ve bunlar bir adamı öldürdükleri zaman, masum insanları öldürdükleri zaman –bütün ibadetlerin sonu evamir-i ilâhiye iteat ve mahlukata merhamet olduğuna göre bu adamları bir tahtakurusu gibi, bir sivrisinek gibi bütün zararlıları öldürün deyip kafasını kesip, içersine saman doldurup, türlü eziyetler yapmak insaniyete, İslamiyete sığar mı? Cihad namına, ibadet namına yapılan bu ihanetleri ne tarih affeder, ne insanlık tarihi affeder. Bunlar

memlekette ve bundan sonraki kuşaklarda da lanetle, iğrençle anılacaklardır. Nitekim bunun şeyleri olmuştur. Tevfik Fikret, Mehmet Akif'e söylediği gibi "Ben de senin gibi Müslüman bir aileden doğuyorum. Ben de mutakit bir zatım; ama siz adamı dinden imandan çıkardınız. Hatta Mehmet Akif'in Süleymaniye kürsüsünde bunların aleyhinde söylenmiş namütenahi sözler vardır ki onları kendilerine bayrak ittihaz ederler, ona da acırım. Buna rağmen bugün hâlâ daha bu itikatta olanlar İsmet Paşa'nın söylediği gibi, bu cihad sevdasıyla içleri tutuşanlar bazı mihraklardan. Çünkü toplumsal olaylar hiçbir zaman hiçbir fikir akımı. . . . İlkçağdaki bir fikir akımına rastlıyorsunuz bugün, bakıyorsunuz Biberiye tarikatı diye bir adam, bir demirci, bir kaynakçı çıkıyor, birşeyler söylüyor. Kimi ruhlardan haber getiriyor. Yani bu mihraklar, bu eracif hiçbir zaman hiçbir şekilde durmaz ve kökü kurutulur.

Yüksek öğretmen Okulunda müdür idim. 10 sene kadar önce. Cuma günleri Maltepe Camiine giderdim. Çıkarken bir adam, kadife palto giymiş, 30 yaşlarında diyor ki, yanındaki adama: Canım emre iteat falan diyor. O adam kükrüyor, yüzü sapsarı olmuş, otuz yaşındaki genç adamın mümkün var, mümkün var. Kardeşim ben mümkün falan bilmem, ben bunu duydum, bunu söylerim, falan gittiler.

Şimdi bakınız Kuran'da Allaha ve resulüne iteat ediniz ve sizin içinizden seçilmiş veyahut belirmiş emir sahibi varsa ona da saygı gösteriniz. Şimdi o mihraklar şöyle diyorlar, efendim mümkün olacak. Ne diyor ayette: Sizden olanlar. Bunlar sizden mi? Sizden. Cuma namazına gidilmez arkadaşlar. Niye? Halife yok. Halifenin olmadığı yerde kimin adına hutbe okuyacak? Caiz değil. Kardeşim burası dar-ül harp'tir diyor birtanesi. Kulaklarımla duydum. Darü-l harpte cuma namazı farz değildir insana. Anadolu'da Etilerden, friglerden gelen bu imanların bu itikatların sonunda içinde bu münkümler var, bu dar-ül harpler var. Bir müddeiumumi, ihtiyar bir adam söylüyordu. Şeyh Sait isyan ettiği zaman, yakalandı beni memur ettiler. Ramazan günüydü. Efendi dedim. bu sigara nedir, bu mübarek ramazan günü sen dini islam adına cihad açmışsın. Efendim, burası dar-ül harptir, ben mücahededeyim, benim için oruç lazım değil, günahtır hatta, dedi. Buyurun efendim, cihad edeni bu, cihaddan kaçanı bu, İngiliz torpidosuna bineni bu. Bunların hiçbirisini temizlemek mümkün değildir. En iyisi kalbimizde iman varsa var,

yoksa yok. Buna da kimse karışmaz. Allaha teveccüh edip belli şeyleri yapmaktan veya yapmamaktan ibarettir. Kalkıp laikliyi şu veya bu şekilde tevil ile, tedvir ile şey yapmak. Çünkü bu. devrimlerimizin ana şeysidir. Kıyafet devrimi falan hepsi bunun içindedir. Bu esastır. Bu esas üzerinde sağlam durmak zorundayız ve ödün vermemek mecburiyetindeyiz.

Hepinize saygılarımı sunarım.